

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ

Ю.О. Лобода

Є парадоксом те, що філософія війни як окрема дисципліна академічної філософії нараховує лише кількох представників за всю свою історію [38, 48, 60, 67], хоча війна цікавила філософів усіх часів: філософи досліджували сутність війни, навчали воєначальників, створювали підручники з військової стратегії і тактики, брали активну участь у військових діях, шукали теоретичні передумови вічного миру, досліджували етичні виміри війни. Причин такої зацікавленості можна навести декілька — це і спорідненість військової стратегії та філософії на абстрактному рівні мислення, і чисельні війни, які на великих проміжках світової історії значною мірою визначали реалії суспільного життя, і сутнісна тотожність філософської теорії пізнання та військової розвідки в питанні пошуку істини. Спорідненість військових та філософських наук, постійні війни в світовій історії створили унікальні умови для філософського пізнання феномену війни.

Давньогрецькі філософи, окрім пізнання законів Всесвіту, приділяли значну увагу державним законам, виступаючи законотворцями, серед яких були: Солон, Хілон, Піттак, Архелай, Арістипп, Крітон, Симон, Фалес, Анаксимандр, Менедем, Спевсіпп, Деметрій Фалерський, Аристотель, Теофраст, Платон, Антисфен, Ерілл, Клеанф, Сфер, Хрісипп, Піфагор, Євдокс, Парменід, Протагор та ін. [75].

До кола зацікавлень перших філософів входила і військова наука, і не тільки на теоретичному рівні. Гомер говорить про побудову військового строю як процес впорядкування (*χοσμεω*), використовуючи лексему, яка пізніше стає однією з центральних для давньогрецької філософії (*ὁ χόσμος*):

Воєначальником був Менестей у них, син Петеоїв, —

Серед людей земнородних ніхто так, як він, не умів ще
Конею до бою й мужів щитоносних ряди шикувати (χοσιῆσαι).
Вмів це лиш Нестор, що був набагато від нього старший.
Він п'ятдесят кораблів із собою привів чорнобоких (Іліада, II, 552-556)

Хоч і уражені ранами, воїв вожді шикували (ἐχόμεον) —
Вождь Тідеа, Одиссей і славетний Атрід Агамемнон.
Лави обходячи всі, вони зброю веліли міняти (Іліада, XIV, 379-381)

В середовищі антиквознавців є думка, що

військова справа тоді вважалось предметом, що входив до складу філософії — науки наук (Psel. De aciei compositione, 17) [...] Начало тактики як науки треба шукати у софістів, вчителів мудрості, у яких серед предметів, які викладали багатим молодим людям, що бажали стати командирами і полководцями, була тактика (Xen. Mem., III, 1, 1-3). Так, нам відомі брати Евтидем та Діонісіодор, що народилися на Хіосі, які прибули до Атен з Фурій біля 411 р. до н.е. і спочатку займались тренуванням ведення бою в гоплітському озброєнні (гоплімахії), а потім почали викладати риторику і тактику. Про них знали як про знавців того, що має знати кожний стратег, особливо різні види строю та їхніх маневрів (Plat. Euthyd., 273c; Xen. Mem., III, 1, 1) [77, с. 19].

Проти цього положення свідчать такі факти:

1. Михайло Пселл (1018–1070) був середньовічним візантійським автором, і знання військової справи він від філософів вимагав, а не констатував («Слід же йому [філософу] знати і види кінських строїв [...] Філософ також має знати побудову фаланги та назви стратегії [...] Це філософу слід знати і уявляти» [81]);

2. Сократ у Ксенофонта критикує Діонісіодора як вчителя стратегії, виставляє його невігласом [73, с. 169], хоча історіографія вказує, що він був воєначальником [50, с. 137]. Платон передає слова Евтидема про те, що він з Діонісіодором не займається викладанням стратегії всерйоз [55, с. 711]. Інших достовірних свідощів про те, що софісти викладали військово справу, немає.

Якби стратегія дійсно входила до кола наук, що викладали софісти, то історіографія цього питання була б значно багатшою, аніж згадки про двох софістів та настанова середньовічного філософа. Відношення філософів та військової справи були значно складнішими і фундаментальнішими, ніж це може здатися історикам давнього світу.

Так, Фалес Мілетський переконав мілетців прийняти стратегічне рішення про відмову від воєнного союзу з царем Крезом, що врятувало Мілет: «коли Крез запросив мілетян до союзу, Фалес виступив проти

цього і тим самим врятував місто після перемоги Кіра» [75, с. 62]. Кір Персидський після перемоги над Крезом в 546 р. до н. е., оволодівши Лідією, підпорядкував собі і грецькі міста Іонії за їхній союз з Крезом.

Анаксагор був вчителем Перікла, Темістокла та Євріпіда [18, с. 2]. Геракліт вчив, що війна — це загальноприйнятий порядок речей [75, с. 201]; в переліку книг Демокріта знаходимо «Тактику» та «Військову справу» [76, с. 205], хоча дослідники сумніваються в його авторстві [41, с. 62]. За свідцтвом Ямвліха, Піфагор вчив, що вбивати людей і розпочинати війни — незаконно [33, с. 98], але називає «священною» війну, в якій противник стає кращим, перевиховується [33, с. 119]. Меліс, учень Парменіда, був обраний навархом Самосу, переміг атенський флот під проводом Перікла [75, с. 135]. Сократ брав участь в Пелопонеській війні — в битвах при Потидеї (432 р. до н. е.), Делії (424 р. до н. е.), Амфіполі (422 р. до н. е.), де показав приклад сміливості і витримки [55, с. 501-503]. Сократ розділяв тактику і стратегію, визнавав цінність професійної освіти стратега [73, с. 169-171]. Його учень Ксенофонт був воєначальником — він очолив відхід грецького підрозділу на захід після походу разом з військами Кіра [72], служив у війську Спарти. До слухачів Сократа також відносять Алквіада [24, с. 71] і Критія [51, с. 54].

Аристотель визначає війну як «мистецтво оволодіння (мистецтво полювання як частина його), що направлене як на диких тварин, так і на частину людства, які від природи народжені підкорятися, але відмовляються це робити; така війна є справедливою» [4, с. 37]. Анонімний автор свідчить про те, що Аристотель давав поради Олександрю Македонському щодо використання піхоти та кавалерії і їхнього озброєння [2, с. 172], щоправда, дослідники піддають сумнівам автентичність цього джерела [78]. Учень Аристотеля Клеарх із Сол був автором підручника з тактики [35, с. 47], [21, с. 30].

Піфагорієць Архіт Тарентський, «непереможний у битвах» [32, с. 3], був обраний воєначальником Таренту сім разів. За думкою В. Гатрі, саме він був натхненником ідеї «царя-філософа» у Платона [30, с. 333], хоч і отримав свою порцію критики щодо занадто практичного відношення до геометрії [56, с. 121-123]. Архіт розділяв «писані», людські закони та закони божественні, «неписані», які є головними по відношенню до «догм, встановлених людьми» [57, с. 37] — цю ідею згодом буде повторено стоїками.

Лісид, тарентський піфагорієць, був вчителем славетного Епамінонда [75, с. 308], стратеги Фокіон та Тимофій навчалися у Платона, для якого мир — це «фікція; всі держави ведуть неоголошену війну

одна проти одної» [55, с. 1320]; Ісократ вважав Тимофія своїм найкращим учнем [34, с. 38]. Перипатетик Деметрій Фалерський, учень Феофраста, був правителем Атен протягом 10 років в умовах складних військових, економічних та конституційних перетворень (317–307 рр. до н. е.) [52, с. 42], написав дві книги «Про стратегію» [75, с. 210].

Посидоній, філософ-стоїк, є автором підручника з тактики [58, с. 141] і вчителем Асклепідота Тактика [28, с. 119-123], [1, с. 229-342]; Онасандр, коментатор Платона, написав трактат з військової стратегії [79], [1, с. 342-529]; Персей Кітійський, філософ-стоїк, учень Зенона Кітійського, командував гарнізоном Коринту, що складався з македонян; за свідомством Павсанія був знищений разом зі своїм військом піхотою Ахейського союзу [54, с. 291]; Арріан, слухач, упорядник і видавець праць Еліктета [21, 22], друг імператора Адріана [14, с. 207], був автором підручника з тактики [74, 80].

Філософи-стоїки, на відміну від представників інших напрямків давньої філософії, мали більш складні відносини з військовою справою, ніж це описує історія філософії та історія давнього світу. Стоїцизм традиційно асоціюється з перш за все етичним вченням [64, с. 168], що значно обмежує дослідження його можливих кореляцій з військовою історією давніх Греції та Риму, хоча це питання може дати основу для більш ґрунтового аналізу взаємодії філософії та військової справи.

Якщо узагальнити, то філософи мали два способи впливу на теорію та практику військової справи: 1) безпосередньо беручи участь в військових діях та 2) впливаючи на воєначальників і правителів через освіту, спілкування і т. ін. Філософи-стоїки Римської імперії часто були лідируючою частиною інтелектуального та політичного істеблішменту, виконуючи обов'язки радників, вчителів римських патриціїв та імператорів, або були їхніми друзями, маючи неабияку вагу в римському політичному житті. На відміну від інших, зокрема попередніх напрямків філософії, де встановити концептуальну кореляцію між філософією та теорією і практикою військової стратегії далеко не завжди можливо, то філософія стоїків дає можливість побудувати паралелі між філософською теорією пізнання стоїцизму та особливостями римської військової стратегії.

Можна вказати на велику кількість фактів, що засвідчують впливову роль філософів в політиці Давнього Риму, ось лише деякі з них:

- Тіберій «почував себе комфортно тільки в компанії вчених. Його рання “втеча” до Родоса була певною мірою викликана бажан-

- ням відвідати філософські школи» [9, с. 47]; «Окрім риторики, Тіберій вивчав філософію разом зі своїм кузином Марцеллом у академіка Нестора, а також, можливо, у перипатетика Атенея» [42, с. 5]; туди ж, на Родос, приїжджав Помпей, щоб зустрітися з Посидонієм [62, с. 142], який позиціонував стоїцизм як школу, яка готує вчених та державних управителів [5, с. 102];
- «Клавдій Максим був особистим другом Аврелія Цезаря, а також одним з його вчителів філософії» [13, с. 33];
  - Олександр Север «з раннього дитинства навчався мистецтвам — цивільним та військовим [...] В дитинстві його вчителями були Валерій Корд, Тит Ветурій та Аврелій Філіп [...] коли він жив в рідному місті, його вчителями були грецький граматик Негон, ритор Серапіон та філософ Стіліон» [1, с. 183], чим заслужив у історіографів звання «старанного та філософськи мислячого, який дав імперії останнє мирне правління на половину століття» [53, с. 15];
  - «Плотін, філософ-неоплатонік, який читав лекції в Римі при дворі імператора Галлієна, навчав, що завдяки фізичному самообмеженню, інтелектуальним вправам, психологічній медитації людина може змінитися в душі і досягти містичної єдності та досконалого миру в Єдиному, в першому принципі та духовному божестві, що існує за простором і часом, але що створило все суще» [53, с. 22];
  - Костянтин відвідував лекції з філософії та риторики латинського вченого Лактанція [53, с. 62]; наприкінці свого правління Костянтин призначає своїм помічником з правових питань філософа Флавія Гермогена [53, с. 202];
  - Теодозій приятелював з філософом Фемістієм, навіть доручив йому виховання свого старшого сина Аркадія [71, с. 39];
  - Діон Хризостом написав філософську книгу з 4 частин «Про правління», адресовану Траянові; книга була представлена імператору особисто [10, с. 68];
  - Відомо, що в «355 р. н. е. Юліан був відкликаний з Атен, де вивчав філософію», після чого «здобув блискучі перемоги над франками і аллеманами, які вторглися до Германії [...] він був безмірно популярний в армії на Заході. Неминуче сталося те, чому

- Констанцій намагався запобігти: війська, що були з ним на Сході, проголосили Юліана імператором [. . .] Але зіткнення з Констанцієм не відбулося. Він помер перед тим, як армії зустрілися, і Юліана було визнано єдиним правителем Сходу та Заходу» [17, с. 158];
- «Грецька філософія, включаючи політичну філософію, почала грати більшу роль в вищому суспільстві Риму в середині другого століття, за одне покоління до часів Тиберія» [11, с. 12];
  - Імператор Діоклетіан підтримував зв'язки з філософами Порфирієм та Соссіаном Гієроклом [40, с. 120];
  - «Одним з найбільших культурних досягнень третього століття було виникнення неоплатонізму, релігійної філософії, викладеної грецьким філософом Плотіном в Римі в середині третього століття. Під захистом Порфирія, включаючи прихильників імператора Юліана в четвертому столітті, неоплатонізм був чинником фундаментального впливу на розвиток язичницької думки в четвертому столітті» [69, с. 16];
  - Тацит з захопленням пише про Юлію Проціллу, матір його тестя Агріколи, сучасницю Агріпіни, яка особливу увагу приділяла філософії в освіті свого сина Нерона [8, с. 7]. Освітою Нерона, згідно Суді, були перипатетик Олександр Егейський, коментатор Аристотеля, якого цитує Олександр Афродісійський. Йому допомагав Хермон Олександрійський [8, с. 121], хоча Агріпіна «менше бажала саме філософської освіти Нерона. В традиції Корнелії, матері Гракхів, і старшого Сенеки, вона не схвалювала заняття її сином філософією, в якій вбачала заваду для правління [. . .] Її рішення призначити Сенеку вчителем було продиктоване радше політичними мотивами» [там само].
  - «Під час правління Юліїв-Клавдіїв (особливо Нерона) стоїки стали основним осередком опозиції до влади» [9, с. 157]; стоїк Кан (Canus) після суперечки з Калігулою був страчений; така ж доля спіткала сенатора Юлія Грецина, батька Агріколи, філософа, одного з перших стоїків-опозиціонерів [там само]; «коли Калігула спробував дати Деметрію Циніку 200 000 сестерціїв, філософ відповів, що якщо імператор хоче підкупити його, то він мав би запропонувати все королівство» [9, с. 225]; після смерті Агріпіни

в 59 р. н. е. Нерон сам почав проявляти інтерес до філософії [29, с. 41];

- Сципiон Африканський товаришував з філософом Панаецієм, «який жив з ним в Римі та в 140–138 рр. супроводжував його в подорожі країнами східного Середземномор'я» [6, с. 15]. Панаецій контактував з великою кількістю римських політиків, серед яких були: Лаелій, Фанній, Муцій Сцевола, Аелій Туберон, Руцілій Руф [6, с. 296].
- Однак філософи не навчали Коммода взагалі [13, с. 58]; Веспасіан вигнав з Риму філософів [19, с. 283], [66, с. 11-13], [43, с. 90], хоча персонально не мав нічого проти них [68, с. 55], Доміціан страчував та виганяв всіх філософів, окрім стоїків в 93 р. н. е. [37, с. 121].

В Римі значною була популярність кiнізму [39, с. 239] та стоїцизму («вчення Стої на 300 років стало в Римі найбільш популярною практичною філософією, перетворившись на конститутивний елемент античної духовності. На якийсь час воно більше ніж інші виявилось спроможним задовольняти духовні потреби освічених (і не дуже) громадян світової імперії» [82, с. 248-249]). Філософи, що належали до течій стоїцизму та кiнізму, відігравали вагомий роль в політичному житті Риму. Філософи створювали спільноту опозиціонерів («більш в моральному сенсі, ніж в політичному» [16, с. 409]), іноді настільки вагомий, що три імператори знищували і виганяли прихильників обох філософських течій [20, с. 128]. Але все ж таки значимість стоїцизму була значно ширше, ніж персональна участь філософів в політичному житті Риму: стоїцизм сутнісно відповідав римському світогляду, обґрунтовував і закріплював в якості цивілізаційного фактора життя Римської імперії. В цій якості стоїцизм був одним з чинників, що, можливо, формував концептуальні засади римської стратегічної культури. Принаймні такий висновок можна зробити, проаналізувавши основні засади римського стоїцизму, концептуальну базу оптимальної військової стратегії та римську мілітарну історію: співпадіння ключових елементів має вказати на сутнісну кореляцію між римським стоїцизмом та військовою справою римлян.

Філософія стоїцизму була передусім практичною філософією: «всі автори-стоїки першого століття н. е. наголошували на практичному аспекті філософії, девізом було “*facere docet philosophia, non dicere*”» [20,

с. 188] — «філософія вчить робити, а не говорити»: «Роби те, чого природа вимагає тепер. Приведи себе в рух, якщо це в твоїй силі, та не оглядайся навколо себе, чи хто слідкує за цим; не сподійся Платонові республіки» (пер. О. Омецінського)» [45, с. 248]. Марк Аврелій Антонін, який знищив Парфянське царство та відбивав напади варварів [12], [46], глузує з тих державних правителів, які вважають, що чинять по-філософськи, ігноруючи природу, — він рекомендує їм «втерти носи» (μῆδον μεστὰ), хоча постійно повторював Платонові слова: «добре тим державам, де філософи — правителі, або правителі — філософи» [45, с. 361].

Ця практичність корелює з емпіризмом, що панував у стоїчній епістемології: платонічну концепцію «вроджених ідей» було відкинуто і запропоновано просту теорію пізнання: ідеї виникають внаслідок відображення душею даних органів відчуттів [31, с. 63], з цим корелюють тактичні настанови стоїків, зокрема Арріна, які зафіксовані в детальному описі диспозиції проти аланів [7, с. 80-85]. Крім цього, Епіктет проводить чітку демаркацію між тим, що людина контролює, і невідконтрольним людині:

З існуючих речей одні — у нашій владі, інші — ні. Нам підвладні: думки, стремління, ухилення — одним словом усе, що є нашим. Поза межами нашої влади — наше тіло, майно, добре ім'я, державна кар'єра, одним словом — все, що не наше. Те, що нам підвладне — по природі є вільним, не знає перепон, а те, що поза межами нашої влади — є слабким, рабським, обтяжене і чуже. Отже, пам'ятай: якщо ти рабське по природі будеш вважати вільним, а чуже своїм, то будеш терпіти ускладнення, горе, потрясіння, почнеш звинувачувати богів і людей. Але якщо ти будеш вважати тільки своє своїм, а чуже — чужим, як воно і є насправді, ніхто і ніколи не зможе тебе змусити, ніхто не зможе перешкоджати, а ти не будеш нікого засуджувати, звинувачувати, нічого не вчиниш проти своєї волі, ніхто не зашкодить тобі [22, с. 483].

В цьому вбачають стоїчний фаталізм, детермінізм, вимогу примиритися з обставинами, але головний для теорії військової стратегії момент чомусь забувається: успішність стратегічних рішень в першу чергу залежить від звичайної спроможності розрізняння обставин, що підконтрольні людині, і обставин, що від людини є незалежними. Переважна більшість стратегічних помилок в мілітарній історії є наслідком неправомірного переносу якості «підконтрольність» на неконтрольовані обставини. Це виражається насамперед в надмірній зарозумілості, переоцінці власних сил, недооцінці можливостей противника, нехтуванні розвідкою. Такі воєначальники живуть у світі, який вони

самі створили в своїх думках; вочевидь, в таких випадках немає місця ані емпіризму, ані тверезому прагматизму.

Стоїки навчали слідувати природі. Це поняття слід трактувати як сферу детермінованих зв'язків між причиною та наслідком, яка від людини не залежить. Космос стоїків контролюється божественним розумом, що забезпечує його пізнаваність, єдність та логічну послідовність подій з можливістю чіткого виокремлення причин та наслідків — «стоїчний рій причин, який дозволяв їм підтримувати їхню відданість космічній єдності в формі принципу універсального каузального детермінізму» [70, с. 144], «доля» у стоїків — це не що інше, як «ланцюг причин» [47, с. 71], [26, с. 179]. Стоїки поєднують логіку та онтологію: каузальність набуває всеохоплюючого об'єктивного характеру: «все охоплено Необхідністю та Долею» [15, с. 59]. Бачення реальності як сукупності взаємопов'язаних об'єктивних фактів — ось філософське підґрунтя римського прагматизму, яке в мілітарному плані знайшло своє вираження в побудові ефективної системи римської військової розвідки [23, 63], яка пройшла складний шлях становлення, не уникнувши важких помилок [25, 59], але тим не менш настільки ефективну, що вона зробила можливою саме існування Римської імперії [63, с. 3].

Важко сказати, що саме було антецедентом, а що — консеквентом: чи тверезість римської стоїчної філософії була одним з чинників становлення мілітаристської римської держави, чи сама мілітарна її сутність вимагала тверезої філософії — будь-яка однозначна відповідь буде занадто претензійною, щоб виявитись переконливою. Історія засвідчує, що державний мілітаризм не обов'язково призводить до прийняття адекватних стратегічних рішень, як це було у випадку Німеччини в ХХ ст.; скоріше навпаки — саме мілітизм є показником відсутності прагматичного мислення у тих, хто приймає державні рішення [3].

Ще одна кореляція, яка на диво збігається з основними моментами даного аналізу — це співпадіння ключових понять філософії даосизму, теорії військового мистецтва Сунь Цзи, який, як свідчать історичні дані, був надзвичайно ефективним воєначальником, з основними положеннями філософії стоїцизму [36] та ролі розвідки в римській армії.

Сунь Цзи називають даоським мислителем [63, с. XI], [65, с. 3-4], [49, с. 8], [61, с. 360-361], який написав класичну книгу «Мистецтво війни» [65], де особливу увагу приділив саме розвідці, на відміну від К. фон Клаузевіца, який, претендуючи на побудову «філософії» війни, розвідкою нехтував.

Таким чином, можна побудувати систему бінарних опозицій, що

ґрунтується на історико-філософському аналізі кореляцій між філософськими доктринами, військовою теорією та мілітарною історією:

Перемога	Поразка
Архіт Тарентський	Платон Атенський
емпіризм	трансценденталізм
прагматизм	ідеалізм
визнання цінності розвідки	ігнорування розвідки
дослідження об'єктивної дійсності	конструювання ідеальної дійсності
вивчення каузальних зв'язків між фактами	спроба нав'язати свою волю обставинам, ігноруючи їхню природу і зв'язки між ними
практицизм	теоретичність

Стратегія Фабія, який заклав основу перемоги Риму над Карфагеном, починається з простого, але фундаментального поняття, яке, як показує мілітарна історія, не дивлячись на його очевидну роль для стратегії, було неодноразово проігноровано — це поняття «розпізнавання»: «Фабій розпізнав Ганібалову мілітарну перевагу занадто добре, щоб приймати ризиковані воєнні рішення» [44, с. 26]. В цій стратегії, як і в багатьох інших римських війнах, відобразилися римський прагматизм, звичка до реалістичної оцінки дійсності, відсутність схильності до ілюзій та самообману. Звісно, окрім цих суто світоглядних якостей військова стратегія вимагала організації, системи військової логістики, розвідки, професійного навчання, особистого таланту воєначальників і ще безлічі факторів, але якщо в її основі лежало чітке розрізнення сфери свободи та сфери детермінованості об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків, що існують між фактами, чому навчала школа римського стоїцизму, — то прийняті стратегічні рішення отримували більше шансів бути адекватними, ніж за умови наявності будь-яких інших світоглядних основ.

Філософи брали безпосередню участь у війнах, вони навчали воєначальників та політичних лідерів, формували основи інтелектуальної

культури цілих епох, але все ж таки питання Джонатана Гловера «де ж були філософи?» є актуальним для всіх часів: «є багато неpolітичних речей, про які думають філософи. Але філософи також грають суспільну роль в формуванні клімату ясного та раціонального мислення. Атака на ідею об'єктивної істини вимагає від філософів запитувати та аналізувати. Якщо це все відбувається, то де ж філософи?» [27, с. 278]. Якщо філософія, як свідчать історичні кореляції між римською мілітарною історією та настановами римських стоїків, може розглядатись як «Philosophia ad bellum», то таке її розуміння не може не дати підстав розглянути філософію як «Philosophia contra bellum».

Литература

- [1] *Aeneas Tactucus; Asclepiodotus; Onasander.* — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.
- [2] *Anecdota Graeca e Codibus Regiis Descripsit Annotatione Illustravit J.Fr.Boissonade.* — Parisiis, 1829.
- [3] *Angell N.* The Great Illusion. A Study of the Relation of Military Power to National Advantage. — New York, London: G.P. Putnam's Sons, 1911.
- [4] *Aristotle.* Politics. — London: William Heinemann ; New York: G.P. Putnam's Sons, 1959.
- [5] *Arnold V.E.* Roman Stoicism. — Cambridge: Cambridge University Press, 1911.
- [6] *Astin A.E.* Scipio Aemilianus. — Oxford: Clarendon Press, 1967.
- [7] *Αρριανον Εκταζις κατ' Αλωνων* // *Arriani Nicomediensis Scripta Minora.* Lipsiae: Sumptibus et Typis B.G. Teubneri, 1854. — P. 80-85.
- [8] *Barrett A.A.* Agrippina, Mother of Nero. — London: B.T. Batsford LTD, 1996.
- [9] *Barrett A.A.* Caligula. The Corruption of Power. — London, New York: Routledge, 2000.
- [10] *Bennett J.* Trajan Optimus Princeps. A life and Times. — London, New York: Routledge, 2005.

- [11] *Billows R.A.* Julius Caesar: The Colossus of Rome. — London, New York: Routledge, 2009.
- [12] *Birley A.* Marcus Aurelius. A Biography. — New York: Routledge, 2000.
- [13] *Birley A.R.* Septimius Severus. The African Emperor. — London, New York: Routledge, 2002.
- [14] *Boatwright M.T.* Hadrian and the City of Rome. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987.
- [15] *Bobzien S.* Determinism and Freedom in Stoic Philosophy. — Oxford: Clarendon Press, 1998.
- [16] *Boissier G.* L'Opposition Sous les Césars. — Paris: Librairie Hachette et Cie, 1875.
- [17] *Casey P.J.* Carasius and Allectus. The British Usurpers. — London: B.T. Batsford LTD, 1994.
- [18] *Cleve F.* The Philosophy of Anaxagoras. — Hague: Martinus Nijhoff, 1973.
- [19] *Dio's Roman History.* — Vol. VIII. — London: William Heinemann; New York: G.P.Putman's Sons, 1925.
- [20] *Dudley D.R.* A History of Cynicism from Diogenes to the 6th Century A.D. — London: Methuen & Co LTD, 1937.
- [21] *Epictetus: the Discourses as Reported by Arrian, the Manual, and Fragments.* In 2 Volumes. — Vol. 1. — Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD, 1956.
- [22] *Epictetus: the Discourses as Reported by Arrian, the Manual, and Fragments.* In 2 Volumes. — Vol. 2. — Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD, 1956.
- [23] *Ezov A.* The «Missing Dimension» of C. Julius Caesar // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte.* — Bd. 45. — H. 1 (1st Qtr., 1996). — P. 64-94.
- [24] *Forde S.* The Ambition to Rule. Alcibiades and the Politics of Imperialism in Thucydides. — Ithaca and London: Cornell University Press, 1989.

- [25] *Fournie D.A.* Harsh Lessons: Roman Intelligence in the Hannibalic War // International Journal of Intelligence and CounterIntelligence, 17:3. — P. 502-538.
- [26] *Frede D.* Stoic Determinism // The Cambridge Companion to Stoics. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — P. 179-205.
- [27] *Glover J.* A Moral History of the Twentieth Century. — New Haven and London: Yale University Press, Yale Nota Bene, 2001.
- [28] *Greek and Roman Military Writers.* Selected Readings. — London and New York: Routledge, 2004.
- [29] *Griffin M.T.* Nero. The End of Dynasty. — London, New York: Routledge, 2001.
- [30] *Guthrie W.K.C.* A History of Greek Philosophy. — Vol. 1. The Earlier Presocratics and Pythagoreans. — Cambridge: Cambridge University Press, 1962.
- [31] *Hankinson R.J.* Stoic Epistemology // The Cambridge Companion to Stoics. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — P. 59-84.
- [32] *Huffman C.* Archytas of Tarentum: Pythagorean, Philosopher and Mathematician King. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- [33] *Iamblichus'* Life of Pythagoras, or Pythagoric Life. — London: J.M. Watkins, 1818.
- [34] *Isocrates.* Works in Three Volumes. Vol. I. — London: William Heinemann, New York: G.P. Putnam's Sons: 1938.
- [35] *Jähns M.* Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. — Abt. 1. — München; Leipzig, 1889.
- [36] *Jiyan Yu.* Living with Nature: Stoicism and Daoism // History of Philosophy Quarterly. — Vol. 25. — No. 1 (Jan., 2008). — P. 1-19.
- [37] *Jones B.* The Emperor Domitian. — London, New York: Routledge, 1992.
- [38] *Knudson A.C.* The Philosophy of War and Peace. — New York, Nashville: Abingdon-Cokesbury Press, 1947.

- [39] *Krueger D.* The Bawdy and Society. The Shamelessness of Diogenes in Roman Imperial Culture // *Cynics, The. The Cynic Movement in Antiquity and Its Legacy.* — Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1996, — P. 222-239.
- [40] *Leadbetter B.* Galerius and the Will of Diocletian. — London, New York: Routledge, 2009.
- [41] *Leszl W.* Democritus' Works: From Their Titles To Their Contents // *Democritus: Science, the Arts, and the Care of the Soul. Proceedings of the International Colloquium on Democritus (Paris, 18-20 September 2003).* — Leiden, Boston: Brill, 2007.
- [42] *Levick B.* Tiberius the Politician. — London, New York: Routledge, 1999.
- [43] *Levick B.* Vespasian. — London, New York: Routledge, 1999.
- [44] *Liddell Hart B.H.* Strategy. — New York: A Meridian Book, 1991.
- [45] *Marcus Aurelius Antoninus.* The Communing With Himself Together With His Speeches and Sayings. — London: William Heinemann, New York: G.P.Putman's Sons, 1916.
- [46] *McLynn F.* Marcus Aurelius. A Life. — Cambridge, MA: Da Capo Press, 2009.
- [47] *Meyer S.S.* Chain of Causes. What is Stoic Fate? // *God And Cosmos in Stoicism.* — Oxford: Oxford University Press, 2009. — P. 71-90.
- [48] *Moseley A.* A Philosophy of War. — New York: Algora Publishing, 2002.
- [49] *Mott W.H.* IV, Kim J.C. The Philosophy of Chinese Military Culture. Shih vs. Li. — New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- [50] *Nails D.* The People of Plato. A Prosopography of Plato and Other Socratics. — Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 2002.
- [51] *O'Connor D.K.* Xenophon and the Envable Life of Socrates // *The Cambridge Companion to Socrates.* — Cambridge: Cambridge University Press, 2011. — P. 48-74.

- [52] *O'Sullivan L.* The Regime of Demetrius of Palerum in Athens, 317-307 BCE. — Leiden, Boston: Brill, 2009.
- [53] *Odahl C.M.* Constantine and Christian Empire. — London, New York: Routledge, 2004.
- [54] *Pausanias.* Description of Greece. — London: William Heinemann, New York: G.P.Putnam's Sons: 1918.
- [55] *Plato.* Complete Works. — Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing: 1997.
- [56] *Plutarch's Moralia.* Vol. IX. — Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann LTD, 1961.
- [57] *Political Fragments of Archytas, Charondas, Zaleucus, and Other Ancient Pythagoreans, Preserved by Stobaeus, and also, Ethical Fragments of Hierocles, the Celebrated Commentator on the Golden Pythagoric Verses, Preserved by the Same Author.* — Chiswick: C.Whittingham, 1822.
- [58] *Posidonius.* Vol. III. The Translation of the Fragments. — Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- [59] *R.M. Sheldon.* Slaughter in the Forest: Roman Intelligence Mistakes in Germany // Small Wars & Insurgencies, 12:3. — P. 1-38.
- [60] *Ram J.* The Philosophy of War. — London: Keegan Paul and Company, 1878.
- [61] *Roth H.D.* Huainanzi: The Pinnacle of Classical Daoist Syncretism // Dao Companion to Daoist Philosophy. — Dordrecht: Springer, 2015. — P. 341-365.
- [62] *Sandbach F.H.* The Stoics. — London: Gerald Duckworth & Co., LTD; Indianapolis/Cambridge, MA: Hackett Publishing Company, Inc., 1994.
- [63] *Sheldon R.M.* Intelligence Activities in Ancient Rome: Trust in the Gods, but Verify. — London, New York: Frank Cass, 2005.
- [64] *Sherman N.* Stoic Warriors. The Ancient Philosophy Behind the Military Mind. — Oxford: Oxford University Press, 2005.

- [65] *Sun Tzu*. The Art of War. — Boston, London : Shambhala, 2011.
- [66] *Tacitus*. The Histories. Vol. II. — London : William Heinemann ; New York : G.P.Putman's Sons, 1931.
- [67] *Teichman J.* The Philosophy of War and Peace. — Exeter : Imprint Academic, 2006.
- [68] *Toynbee J.M.C.* Dictators and Philosophers in the First Century A.D. // Greece and Rome. — Volume 13, Issue 38-39. — June 1944. — P. 43-58.
- [69] *Watson A.* Aurelian and the Third Century. London, New York: Routledge, 1999.
- [70] *White M.J.* Stoic Natural Philosophy (Physics and Cosmology) // The Cambridge Companion to Stoics. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — P. 124-152.
- [71] *Williams S., Friell G.* Theodosius. The Empire at Bay. — London, New York : Routledge, 2005.
- [72] *Xenophon*. Anabasis. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1960.
- [73] *Xenophon*. Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology. — Cambridge, MA, London : Harvard University Press, 1997.
- [74] *Арриан*. Тактическое искусство. — СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010.
- [75] *Лаэртский Диоген*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М. : Мысль, 1986.
- [76] *Лурье С.Я.* Демокрит. — Л. : Наука, 1970.
- [77] *Нефедкин А.К.* Античные тактики и «Тактическое искусство» Флавия Арриана // Арриан. Тактическое искусство. — СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010.
- [78] *Нефедкин А.К.* Научил ли Аристотель военному делу Александра? // Para bellum. Военно-исторический журнал. — № 10, Апрель-июнь. — Санкт-Петербург, 2000. — С. 11-22.

- [79] *Онисандра* наставления военачальникам, переведенныя с Греческаго, и изданныя с Греческим текстом, примечаниями и таблицами бароном Федором СтUARTом. — Санкт-Петербург: в типографии департамента народнаго просвещения, 1828.
- [80] *Перевалов С.М.* Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство. Диспозиция против аланов. — М.: Памятники исторической мысли, 2010.
- [81] *Пселл М.* О военном строе. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://xlegio.ru/sources/michael-psellus/>
- [82] *Столяров А.А.* Стоя и стоицизм. — М.: АО КАМИ ГРУП, 1995.

Надійшла до редакції 8 травня 2015 р.